

TÜRK DİLİNDE *koy-* (< *kod-*) ve *kuy-* (< *kud-*) ÜZERİNE

Gürer GÜLSEVİN*

Tarihî dönemlerde de çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olarak bulduğumuz Türk dilinin bazı kelimeleri, çeşitli sebeplerle değişerek günümüz diyalektlerindeki şekillerini almışlardır. Bu gelişmeler sonucunda, bazan, kelimelerin fonetik olarak birbirlerine bulaştıkları, benzedikleri görülür. Hatta, '*bulaşmaya* (contamination)' uğrayarak yeni fonetik şekiller alan bazı kelimeler, Türkoloji çalışmalarında bile dikkatlerden kaçabilmektedir.

Bugün kullanmakta olduğumuz **koy-** fiili de bu tür kelimelerdendir.

koy- fiili Türkçede "bırakmak, koymak vs." şeklinde anlamlandırılmaktadır. Ama, Türkçede bir de "*çay* (vb. *sıvı veya hububat*) *koymak*" vardır. Genellikle bu "*çay koymak*" şekli de, Türkçe sözlüklerdeki "**koymak** : bırakmak, koymak" maddesi içinde verilerek, aynı anlam ve fonetik şekil olarak düşünülür. Daha doğrusu, aksi pek düşünülmez.

Oysa, gerek yaşayan lehçe, şive ve ağızlarımıza gerekse tarihî metinlerimize bakıldığında, söz konusu iki ayrı fiilin bulunmuş olması gerektiği görülür. Bu fiiller:

- **kod-** (> **koz-**, **kot-**, **koy-**) 'bırakmak'
- **kud-** (> **kuz-**, **kut-**, **kuy-**) 'dökmek; sıvı ve hububat türünden şeyleri kaba dökmek'tir.

* Doç.Dr. Afyon Kocatepe Üniversitesi Uşak Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü

1. **ko-d-** (> **koy-, kot-, koz-**) : Kelime 'bırakmak' anlamındadır. Üzerindeki -d-, fiilden fiil yapan ektir. Türk dilinin her döneminde rastlanılmaktadır¹ :

- **K ö k t ü r k ç e d e** : *sansız kelürüp kop koot(tı)* 'sayısız (miktarda) getirip hep bıraktı'(BK.G.12)²; *türük bodun kanın bolmayın adırılı kanlarda kanın kodup tabgaçka yana içikdi* 'Hanını bırakıp tekrar Tabgaç'a tabi oldu' (T.B.2)³
- **U y g u r c a d a** : *uzun tonlug idişin ayakın kodupan barmış* 'rahip kasesini kadehini bırakarak vermiş' (Irk.63)⁴ (Eski Türk Yazıtları II.275); **kod-** : 1. Koymak, bırakmak, terketmek, yerleştirmek' . 2. Ayırmak, çıkarmak' P.P.66,1.⁵
- **D i v a n u L u g a t i ' t - T ü r k ' t e** : **kodhtı** : *ol işin kodhtı = o, işini koydu, bıraktı*"... *oglum sanga kodhurmen erdem öğüt xumarı / bilge erig bulup sen bakkıl aning tabaru* "Oğlum sana fazilet, öğüt, miras bırakıyorum. Bilgin bir adam bularak onun tarafına bak."⁶ **kodh-** : koymak, bırakmak; terketmek; koyuvermek. Bk: **kot-, koy-**.⁷
- **K u t a d g u B i l i g ' d e** : *nelük kodtum erki bu edgü işig / nelük söktüm erki yazuksuz kişig* 'Ah, sanki niçin bu iyi işi bıraktım; sanki niçin bu günahsız insanlara kötü sözler söyledim'⁸ (KB.1130. beyit); **kod-** 'koymak, bırakmak'⁹

¹ Tuna, Osman Nedim. *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi İle Türk Dilinin Yaşı Meselesi* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1990, s.14) adlı kitabında, Sümercede Türk dilinden alıntı olarak bu fiilden türeme *kudim=kuyum* kelimesinin bulunduğunu (*kudim*: 'silver or goldsmith' /D.144/; *kuyum*: kalıba dökme) tespit etmiştir.

² Tekin, Talat. *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988, s.54

³ Orkun, Hüseyin Namık. *Eski Türk Yazıtları*, (ikinci baskı) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1987, (Cilt I) s.100

⁴ Orkun, Hüseyin Namık *Eski Türk Yazıtları*, (ikinci baskı) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1987, (Cilt II) s.83

⁵ Caferoğlu, Ahmet. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1968, s.180

⁶ Atalay, Besim. *Divanu Lugat-it-Tercümesi*, (ikinci baskı) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1986, Cilt III. s.440

⁷ Atalay, Besim. *Divanu Lugat-it-Tercümesi*, (ikinci baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları 1986, Cilt IV. s.338

⁸ Arat, Reşit Rahmeti. *Kutadgu Bilig I Metin*, (ikinci baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları 1979, s.130

⁹ Arat, Reşit Rahmeti. *Kutadgu Bilig III İndeks*, İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1979, s.266

- R a b g u z î 'de : 'tike kitti erse hadice hâcibga koptı suw **koyundi** arıldı (Rabguzî, 187r16)¹⁰
- B a b u r n a m e d e : bu hey'etingi körüp kılsa vehm mihr yiridür / bu na-murad ki **koydı** başını yahşı at için (Baburname 391,2)¹¹
- *Gülistan Tercümesi*'nde : her birini bir yirde hakim **koydı** (Gülistan Tercümesi, 23.9)¹²
- M ü n y e t ü 'l-G u z a t 'ta : anı bir niçe kün yağ birle yağlap katıg ısı küнге karşı **koygıl** (Münyetü'l-Guzat, 82a.3)¹³
- K i t a b - ı M u k a d d i m e - i E b u ' l - l e y s ' i - S e m e r k a n d i ' d e : **ko-** 'koymak' (Kitab-ı Mukaddime-i Ebu'l-leys'i-Semerikandi, 20b.1)
- K ı s s a - i Y u s u f : aglayu atalarına geldiler / gönlegi ya' kub önüne **koydılar** (190. beyit)¹⁴

2. **ku-d-** (> **kut-, kuz-, kuy-, guy-; koy-, goy-**): Bu fiil, 'dökmek (sıvı ve hububat için)' anlamındadır. Bazı çalışmalarda 'u'lu fonetik şekli ile belirlenmiş, bazı eserlerde ise **kod-** (> **koy-**) ile karıştırılarak 'o'lu şekillerde transkribe edilmiştir.

- U y g u r c a d a : **kud-** 'to pour out (a liquid)'¹⁵
- M u k a d d i m e t ü 'l-E d e p 'te : agzı müngüşü köpükledi **kuyuldu** terdin (Mukaddimetü'l-Edep 182.2)¹⁶; **kuy-ul-** 'dökülmek'¹⁷
- M u h a k e m e t ü 'l-L ü g a t e y n 'de : **kuymag** 'bir yemek türü' (Muhakemetü'l-Lügateyn'de 777b.9)¹⁸
- M i f t a h u 'l-C e n n e 'de : ol oglancuk başına toprak **kuyup** aglardı (Miftahu'l-Cenne, 88a.11)¹⁹

¹⁰ Ata, Aysu. *Nasru'd-dîn Bin Burhanü'd-dîn Rabguzî (Kisâsü'l-Enbiyâ) I*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları 1997, s. 266

¹¹ Yücel, Bilal. *Babür Divanı*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1995, s.278

¹² Karamanlıoğlu, Ali Fehmi. *Gülistan Tercümesi*, İstanbul: Milli Eğitim Yayınları, 1978, s.11

¹³ Uğurlu, Mustafa. *Münyetü'l-Guzat*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987, s.96

¹⁴ Karahan, Leyla. *Kıssa-i Yusuf (Yusuf u Züleyha)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994, s.150

¹⁵ Clauson, S. Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972, s.598

¹⁶ Yüce, Nuri. *Mukaddimetü'l-Edeb*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988, s.69

¹⁷ Yüce, Nuri. a.g.e. İndeks, s.153

¹⁸ Özönder, Sema Barutçu. *Ali Şir Nevayi, Muhakemetü'l-Lugateyn*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996, s.177

Yaşayan lehçelerimizde, düzenli olarak, ‘u’lu şekilleri ile tespit edilebilmektedir.

- **Y a k u t T ü r k ç e s i n d e :** *kut-* ‘dökmek, bir şeyin içerisine dökmek, bir şeyin üzerine su dökmek, kaptan suyu dökmek, kazaen dökmek’²⁰
- **T ü r k m e n T ü r k ç e s i n d e :** *guyulmak* ‘ 1. Bir gabdan ikinci bir gaba dökülmek, başga bir gaba salınmak’²¹
- **K a z a k T ü r k ç e s i n d e :** *quyma* ‘döküm’; *quyluv* 1. Oyulmak, dökülmek’; *quyuls* ‘Nehrin diğer bir nehre döküldüğü yer’²²
- **K ı r g ı z T ü r k ç e s i n d e :** *kuy-* ‘dökmek, bir mayii dökmek, içeri dökmek...’; *kuymak* ‘kaygana’; *kuyul-* ‘dökülmek (mayiler, hububat vs. hakkında)’²³
- **A n a d o l u A ğ ı z l a r ı n d a :** *kuy-, guy-* : ‘dökmek (sıvı ve hububat için)’ (Derleme Sözlüğü bu şekilleri tespit etmemişse de, çeşitli Anadolu ağızlarında ‘dökmek’ anlamında *kuy-* veya *guy-* şekilleri kullanılmaktadır (Afyon-Emirdağ, Eskişehir-Sarıcakaya)

“Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I”de, Türkiye Türkçesi ‘dökmek’ fiilinin karşılıkları, diğer lehçelerimizde şöyle gösterilmektedir²⁴:

Türkiye Tk.	Azerbaycan Tk.	Başkurt Tk.	Kazak Tk.	Kırgız Tk.	Özbek Tk.	Tatar Tk.	Türkmen Tk.	Uygur Tk.
Dökmek	tökmek	Koyov ²⁵ , ağıziv, tügıv	tögüv, kuyuv	Kuyü, tögü	tökmäk, kuymäk	ağızu, tügü, salu	dökmek ²⁶	tökmäk, kuymak

19 Gülsevin, Güner. *Ahmed-i Da'i, Miftahu'l-Cenne (Dil Özellikleri-Metin-Söz Dizini)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı Doktora tezi, Malatya 1989, s.445

20 Pikarskiy, E. K. *Yakut Dili Sözlüğü*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1945, s.571

21 Hamzayev, M.Y. *Türkmen Dilinin Sözlüğü (Slovar. Türkm-nskogo qızı.ka)* Aşgabat 1962, s. 210

22 Kenesbayoğlu, İ.K. (başkanlığında) (Tercüme: Hasan Oraltay, Nuri Yüce, Saadet Pınar), *Kazak Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Yayınları, 1984, s.178

23 Yudahin, K.K. (Türkçeye çeviren: Abdullah Taymas), *Kırgız Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1945, s.531-532

24 Komisyon (Ahmet Bican Ercilasun başkanlığında), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991, s. 186-187

25 Ortak Türkçedeki bütün ‘u’lar Başkurt lehçesinde ‘o’ya dönüşür. Bu yüzden, bu lehçedeki *koyov* şekli de asıl şeklin *kuy-* olması gerektiğini gösterir

Türkiye Türkçesinde kullanılan ‘*çay koymak*’ ise, *koy-* ‘bırakmak’ fiili ile bir “bulaşma (contamination)” sonucu meydana gelmiştir. Nitekim, ağızlarda ‘*çay koymak*’ın yanı sıra ‘*çay kuymak, çay guymak*’ da yaygın halde bulunmaktadır. Bir çok bölgede ise eş anlamlı olarak ‘*çay dökmek*’ kullanılmaktadır (Kahramanmaraş-Andırın). Türkiye Türkçesindeki *kuyu* (< *kudug*) ile *kuyum* (< *kudum*) ve *kuyumcu* (< *kudumçı*) kelimeleri de *kuy-* (< *kud-*) ‘dökmek’ anlamındaki fiilden türemiş olmalıdır.

Türk dilinde eskiden *ko-d-* ‘bırakmak’ ve *ku-d-* ‘dökmek’ şekillerinde, fonetikleri ve anlamları ayrı iki fiilin varlığı aşikardır. Özellikle günümüz lehçelerindeki örnekler de bunu kanıtlar.

ku-d- (> *kuy-*) fiilinin ünlüsü yanlış olarak (*koy-* ‘a bulaşarak) ‘o’ şeklinde okunduğu için, tarihi lehçelerimize ait sözlük ve metin yayınlarında ‘dökmek’ anlamında ayrı bir *kud-* (veya *kuy-*) şekline sık sık rastlayamıyoruz. Böyle bir *kud-* fiilinin mevcudiyeti gerçeğinden hareketle, eski yayınlarımızı gözden geçirdiğimizde, şu düzeltmeleri teklif edebiliriz:

1. Divanu Lügati't-Türk'te

Besim Atalay, Divanu Lügati't-Türk yayınında bu kelimelerin hepsini ‘o’lu okumuş ve

kod- (kot-, koy- bkz.)

koy- (kod-, kot- bkz.) şeklinde iki madde başı yapmıştır. Bunların, aynı fiilin d ≈ y’li şekilleri olduğunu düşünerek “bkz.” kısaltması ile birbirlerine atıfta bulunmuştur. Yani, Atalay burada tek bir fiil olduğunu düşünmüş ve ‘o’ ile okumayı tercih etmiştir.

Divanu Lügati't-Türk’ün orijinal metni kontrol edilince ortaya şu çıkmaktadır: *kod-* şekli, sadece ‘koymak, bırakmak’ anlamında kullanılmıştır. Atalay tarafından *koy-* olarak okunup ‘koymak; koyuvermek, bırakmak; dökmek, çalkalamak’ olarak anlamlandırılan şekil (III.352) ise aslında iki ayrı fiildir. Bunlardan II.45-25 olarak referansı verilen (orijinal yazmada 145a.’da bulunan) fiil, gerçekten ‘bırakmak’ anlamındaki *koy-* fiilidir. Kaşgarlı bu şeklin Oğuzca olduğunu da belirtmiştir. Ancak, III.39-12; III.171-17; III.246-4; III.246-7’deki şekiller ‘dökmek’ anlamındaki *kuy-* fiilidir. Zaten Kaşgarlı Mahmut da, düzeltilmesini önerdiğimiz şekilleri

26 Türkmen Türkçesinde de *guy-* şeklinin olduğu yukarıda (19. dipnot) gösterilmşti.

Arapçaya tercüme ederken sabbe (ص) fiilini kullanmıştır. Divanu Lügati't-Türk yayınında düzeltilmesi gereken yerler şunlardır:

Besim Atalay'da ki şekil	Düzeltilmiş hali (orijinaldeki sayfası ile)
<i>koyar, koydı</i> : Hayvanlara ve kölelere söğülen bir kelimedir... Bu söz, <i>suw koydı</i> cümlesindeki <i>koydı</i> kelimesinden alınmıştır. "su veya benzer şeyleri döktü" demektir' (III.171)	<i>kuyar, kuydı</i> (260b.6)
<i>koydı</i> : er küpge <i>suw koydı</i> 'adam küpe su koydu ve suyu küpte çalkaladı' (III.246)	<i>kuydı</i> (277a.10)
<i>koydı bulut yağmurın kerdı tutar ak torın kırka kodtı ol karın akın akar engreşür</i> "Bulut yağmurunu koyuverdi; o ak ağını gererek tutar. Karını kırlara koydu. Sel inleyerek akar" (III.39)	<i>kuydı bulut yağmurın kerdı tutar ak torın kırka kodtı ol karın akın akar engreşür</i> (231a.7) "Döktü bulut yağmurunu, gerip tutar ak tuzağını. Kıra bıraktı o karlarını. akın akar uğuldayarak."
<i>Koyluşdı</i> : <i>tagdın suwlar kamug koyluşdı</i> "dağdan bütün sular dökülüştü". Başka akarlar için de böyle denir, <i>koyluşur-koyluşmak</i> (III.195)	<i>kuyluşdı</i> <i>kuyluşur-kuyluşmak</i>
<i>Koyturdı</i> : "ol meniñ eligge <i>suw koyturdı</i> = o, benim elime su döktürdü" <i>koyturur-koyturmak</i> (III.193)	<i>kuyturdı</i> <i>kuyturur-kuyturmak</i>
<i>Koyundı</i> : <i>ol özüñge suw koyundı</i> "o kendi kendine su koydu, su dökündü", <i>koyunur - koyunmak</i> . (III.190)	<i>kuyundı</i> <i>kuyunur-kuyunmak</i>
<i>Kodlı (kodı)</i> : aşağı, aşağıya, arkası sıra (III.46-7,61-20, 69-2)	<i>kudı</i>

2. Dede Korkut Yayınında

Dede korkut'un Dresden nüshası 102.11 ile Vatikan nüshası 40.6'da geçen ve 'kaynar yağlar dökülmüştür, dökülmektedir' anlamındaki bölüm, yazarlar tarafından "*kaynar yağlar koyilupdur / koyilupdur*" şeklinde okunmuştur. Oysa, bu da 'dökmek' anlamındaki *kuy-* fiilidir ve 'u'lu transkribe edilmelidir.

Metinlerdeki şekil	Düzeltilmiş hali
<i>Kaynar yağlar koyulupdur</i> Muharrem Ergin, s.138; Cilt II.s.192	<i>kaynar yağlar kuyulupdur</i>

3. T a r a m a S ö z l ü ğ ü n d e

Eski Anadolu Türkçesi eserlerinin büyük çoğunluğunun kelime hazinesini içine alan Tarama Sözlüğümüzde, *koy-* fiilinin yanında ayrı bir *kuy-* fiiline rastlayamıyoruz. *koy-* madde başı altında, hem ‘koymak, bırakmak’ anlamını, hem de ‘dökmek’ anlamını buluyoruz. Oysa, ‘dökmek’ anlamında olan aşağıdaki yerlerde fiil *kuy-* olarak okunmalıdır.

Tarama Sözlüğündeki şekil	Düzeltilmiş hali
<i>Koyulmak</i> : 1. Akmak dökülmek, <i>şoluk saat sıçradı ol göle koyulan sunun yokarisına gitti</i> (Kel. XIV. 60). 2. Konmak, konulmak, <i>eger saklar isem sonra duyulur / ocagıma benim sular koyulur</i> (Şeh. Ş. XVI. 384). ²⁷	<i>kuyulmak</i> <i>kuyulan</i> <i>kuyulur</i>
<i>Koyunmak</i> : Dökünmek geçübün oturdu kurna yanında / bir iki tas su <i>koyundu</i> tenine (Cam. XV. 106) ²⁸	<i>Kuyunmak</i> <i>Kuyundu</i>

4. Derleme Sözlüğünde (Türkiye Türkçesi Ağızlarında)

Türkiye Türkçesi ağızlarında pek yaygın şekilde ‘dökmek, doldurmak’ anlamında *kuy-* veya *guy-* yaşamasına rağmen, Derleme Sözlüğü’nde²⁹ bu kelimeye yer verilmemiştir. Sözlüğe eklenebilecek örnek birkaç bölge:

kuy-, guy- : Sıvı, hububat vb. dökmek, doldurmak (Afyon-Emirdağ; Eskişehir-Sarıcakaya; Kahramanmaraş-Andırın; Kütahya-Gediz, Çukurören)

²⁷ Türk Dil Kurumu, *Tarama Sözlüğü IV*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1969, s. 2684

²⁸ a.g.e., s. 1686

²⁹ Türk Dil Kurumu, *Derleme Sözlüğü I-XII*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1963-1982